

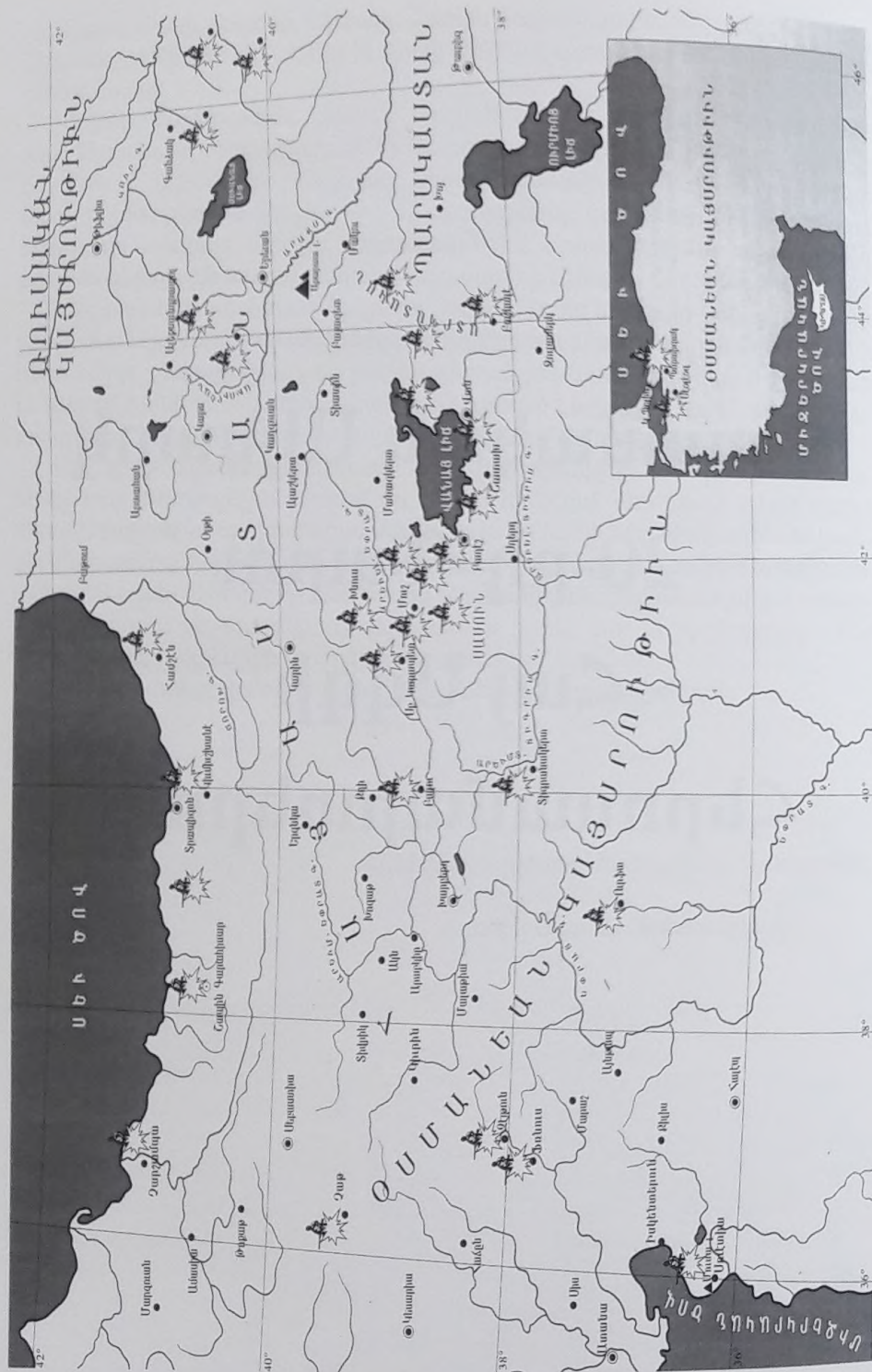

ՀՕՄ-ի
Թորոնթոյի
«Ռուբինա»
Մասնաճիւղ
ՏՈՀՄԻԿ ՕՐ
Ձօնուած

20-րդ Դարու Հայ Ազգի Հերոսամարտերուն

Վան
Տարօն
Ուրֆա
Շապին Գարահիսար
Զէյթուն
Հաճըն
Այնթապ
Մուսա Լեռ
Բաշ Ապարան
Հարաքիլիսէ
Սարտարապատ
Արցախ

3 Դեկտեմբեր, 2016
ԹՈՐՈՆՏՕ

Հայկական Հերոսամարտերու քարտեզ

ԱՇՈՏ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ

պատմագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր, ակադեմիկոս
ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի տնօրեն

ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ-ԱԶԱՏԱԳԻՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ՔԱՌՈՒՂԻՆԵՐՈՒՄ

Հայ ժողովուրդն իր հազարամյակների պատմության ընթացքում հաճախ ստիպված է եղել համառ պայքար մղելու իր պետականության ու անկախության պահպանման համար: Ուստիև հայոց պատմությունն իր ամբողջության մեջ նաև ազգային-ազատագրական պայքարի, մաքառումի ու հերոսապատումի պատմություն է:

Հատկանշական է, որ հայոց ազատամարտն ընթացել է ոչ միայն Հայաստանում օտար տիրապետությունների հաստատման, այլ անգամ Հայկական պետականության հզորության ժամանաշրջանում: Պատահական չէ, որ Հայկական լեռնաշխարհի վաղագույն պետական կազմավորումներին՝ արդեն Ք.ա. 3-րդ հազարամյակում ձևավորված Արատտային, վերջինիս հաջորդած Արմանտին, Արմե-Շուրբիային, Հայասային, Էթիունին և նույնիսկ Վանի կամ Արարատյան թագավորությանը (Ուրարտու) վիճակված էր կենաց ու մահու կռիվ մղելու Ասորեստանի, Խեթական պետության կամ մեկ այլ նվաճող երկրի դեմ:

Ք.ա. 6-րդ դարի վերջից Երվանդական Հայաստանը հայտնվեց ժամանակի ուժեղագույն կայսրություններից մեկի՝ Աքեմենյան Պարսկաստանի դեմ անհավասար պայքարի մեջ, բայց կարողացավ պահպանել իր ամբողջականությունը: Ավելին՝ Մեծ Հայքի, Փոքր Հայքի, Ծոփքի ու Կոմմագենեի հայկական թագավորությունները հիմնականում զերծ մնացին նույնիսկ Ալեքսանդր Մակեդոնացու աշխարհակալ նվաճումներից և հաջողությամբ պայքարեցին նաև վերջինիս հաջորդների՝ Մեդյանների դեմ:

Հզորության գագաթնակետին հասած Արտաշեսյան արքա Տիգրան Մեծի օրոք (Ք. Ա. 95-55 թթ) Հայաստանը բախվեց Արևելքում իր զավթողական քաղաքականությունն իրականացնող Հռոմեական Հանրապետության հետ: Հաջորդաբար միմյանց փոխարինեցին այլ նվաճողներ՝ Սասանյանները, բյուզանդացիները, արաբները, մոնղոլները, թուրքմենական ցեղերը: Սակայն ամենամոծավանջալի շրջանը հայության համար սկսվեց 11-րդ դարից, երբ արևելքից զանգվածաբար ներխուժեցին թյուրքական ցեղերը: 16-րդ դարից Հայաստանը վերածվեց պարսկաթուրքական երկարատև ու արյունալի պատերազմների թատերաբեմի:

Անելանելի թվացող իրավիճակում հայ ազգային գործիչները, որոնց մեջ

մեծ թիվ էին կազմում հոգևոր դասի ներկայացուցիչները (Էջմիածնի կաթողիկոսներ Ստեփանոս Սալմաստեցի, Միքայել Մեքատացի, Հակոբ Ջուղայեցի, Գանձասարի կաթողիկոս Եսայի Հասան-Ջալալյան, Աբգար դպիր Թոխաթեցի և ուրիշներ) հայության ազատագրական պայքարը կազմակերպելու նպատակով պատվիրակություններ կազմեցին և մեկնելով եվրոպական զանազան երկրներ, փորձեր կատարեցին ստանալ այնտեղի տիրակալների զինական աջակցությունը Օսմանյան կայսրության և Իրանի դեմ պայքարում:

Բազմաթիվ անհաջող փորձերից հետո երիտասարդ ազգային գործիչ Իսրայել Օրին հայ իրականության մեջ առաջին անձն էր, ով մեր ժողովրդի ազատագրության խնդիրը կապեց Ռուսական կայսրության հետ, երկիր, որը գործնական հետաքրքրություն էր հանդես բերում Հայաստանի հանդեպ:

18-րդ դարում հայ ժողովրդի մղած ազատամարտի շնորհիվ հնարավոր եղավ հայոց պետականությունը վերականգնել Արցախում (1722-1749), Սյունիքում (1724-1730), կիսանկախ իշխանապետություններ ձևավորել Շատախում, Սասունում, Ջեթրունում և այլուր: Հայ հասարակական-քաղաքական միտքը 18-րդ դարի վերջին քառորդին, ի դեմս Մովսես Սարաֆյանի, Հովսեփ Արդուբյանի, Հովհաննես Լազարևի, Շահամիր Շահամիրյանի, Մովսես Բաղրամյանի և այլոց առաջադրեց Հայաստանի ազատագրության հույժ կարևոր ու հետաքրքրական ծրագրեր:

Ամբողջ 19-րդ դարի ընթացքում Ռուսաստանը մեր տարածաշրջանում մղած պատերազմների արդյունքում կարողացավ նվաճել Արևելյան Հայաստանի մեծագույն մասը, որոշ տարածքներ նաև Օսմանյան կայսրությունից (Ջավախք, Կարս, Արդահան, Կադզվան, Օլթի): Այդ պատերազմներում հայկական կամավորական ջոկատները մեծ ներդրում ունեցան ռուսական զորքերի հաղթանակների գործում: Սակայն ռուսական արքունիքը ոչ միայն չկատարեց՝ իր հովանավորության ներքո հայոց պետություն ստեղծելու խոստումները, այլև արևելահայության նկատմամբ իրականացրեց գաղութային, մեծապետական քաղաքականություն: Ուստի պատահական չէ, որ 19-րդ դարի վերջին տասնամյակներին ստեղծված հայ ազգային կուսակցությունները, մասնավորապես Հայ Յեղափոխական դաշնակցությունը, որոնց գործունեության առանցքը կազմելու էր օսմանյան տիրապետությունից արևմտահայության ազատագրության խնդիրը, այն է՝ Հայկական հարցի լուծումը, 20-րդ դարի սկզբից պայքար ծավալեցին նաև Ռուսական կայսրության շովինիստական քաղաքականության դեմ:

1862 թ. Ջեթրունի ապստամբությունն ազդարարեց հայ ազատագրական պայքարի զինական փուլի սկիզբը: 1878 թ. Հայկական հարցի միջազգայնացումից հետո կյանքի կոչվեց հայ ազատամարտի ինքնատիպ դրսևորումներից մեկը հանդիսացող հայդուկային-ֆիդայական շարժումը: Բազմաթիվ հայորդիներ (Արաբո, Աղբյուր Մերոբ, Մեծն Մուրադ, Հրայր Դժոխք, Գևորգ Չավուշ, Անդրանիկ և ուրիշներ) գեներլ ձեռքին Արևմտյան Հայաստանում անհավասար կռիվ սկսեցին թուրք ու քուրդ հարստահարիչների դեմ: 1905-0906 թվականներին հայ զինական ջոկատները Նիկոլ Դումանի, Դրոյի, Արմեն Գարոյի և այլոց գլխավորությամբ Անդրկովկասի զանազան շրջաններում

կազմակերպեցին հայ խաղաղ բնակչության պաշտպանությունը կովկասյան թաթարներից (այժմ՝ ադրբեջանցիներ): Անդրանիկի և Գարեգին Նժդեհի գլխավորած կամավորական ջոկատներն իրենց քաջությամբ աչքի ընկան 1912-1913 թթ. Բալկանյան պատերազմների շրջանում, արժանացան տարբեր պարգևների:

1914 թ. սկսված Առաջին աշխարհամարտի օրերին ռուսական բանակի կազմում հայկական կամավորական ջոկատներն Անդրանիկի, Դրոյի, Համազասպի, Քեռու, Արշակ Ջանփոլադյանի, Հայկ Բժշկյանի, Իշխան Արդուբյանի և այլոց հրամանատարությամբ ծանրակշիռ ավանդ ունեցան կովկասյան ճակատում օսմանյան զորքերի դեմ մղված մարտերում: Նրանք ակտիվորեն մասնակցեցին Վանի, Ալաշկերտի, Շատախի, Բիթլիսի, Մուշի և արևմտահայ այլ քաղաքների ազատագրմանը:

Հայոց ցեղասպանության օրերին Արևմտյան Հայաստանի և Կիլիկիայի զանազան շրջաններում (Վան, Մուշ, Շապին Կարահիսար, Ուրֆա, Այնթապ, Հաճըն, Մուշտիա և այլն) հայությունը դիմեց զենքի՝ ընդդիմանալով օսմանյան իշխանությունների հայաջինջ քաղաքականությանը: Շնորհիվ այդ հերոսամարտերի փրկվեցին բազմաազգային հայեր:

1918թ. մայիսին Ջավախքում, Շիրակում, Սարդարապատում, Բաշ Ապարանում և Ղարաքիլիսայում թուրքական զորքերի նկատմամբ հայկական զորքերի դեմ տարած փայլուն հաղթանակներից հետո վերականգնվեց հայկական պետականությունը. կյանքի կոչվեց Հայաստանի Հանրապետությունը: Այս գործում անգնահատելի դեր ունեցավ հայ ազատամարտի ամենափայլուն դեմքերից մեկը՝ Արամ Մանուկյանը:

Պաղեստինի և Կիլիկիայի ազատագրման մարտերում, մասնավորապես Արարայի ճակատամարտում առանձնակի քաջությամբ աչքի ընկան հիմնականում կիլիկիահայերից կազմված Հայկական լեգեոնի ռազմիկները: 1920 թ. օգոստոսի 4-ին Միհրան Տամատյանի նախաձեռնությամբ Կիլիկիայում հռչակվեց հայկական ինքնավարություն, որը, ցավոք, ֆրանսիական ռազմական իշխանությունների կողմից լուծարվեց:

1918-1921 թթ. թուրք-թաթարական հրոսակների դեմ ազատագրական մարտերը Սյունիքում հաջորդաբար գլխավորեցին Անդրանիկը, Արսեն Շահմազյանը, Գարեգին Նժդեհը, Արցախում՝ Թևանը և ուրիշներ: ՀՅԴ 9-րդ ընդհանուր ժողովի որոշմամբ, Շահան Նաթալիի ուղղորդմամբ 1920-1922 թթ. հայ երիտասարդ վրիժառուներ Միսաք Թուրաթյանը, Սողոմոն Թեփիրյանը, Արամ Երկանյանը, Արշավիր Շիրակյանը, Պետրոս Տեր-Պողոսյանը, Արտաշես Գևորգյանը, Ստեփան Ծախկյանը և ուրիշներ ահաբեկեցին Բաքվում հայերի ջարդերի կազմակերպիչներ թաթարներ Խան Խոյսկուն, Բեհբուջ Զվանշիրին, Մեծ եղեռնի երիտթուրք պարագլուխներ Թալեաթին, Բեհաեդդին Շաքիրին, Ջեմալին փաշային, վարչապետ Սայիդ Հալիմին, Ջեմալ Ազմիրին և այլոց:

Խորհրդային իշխանության տարիներին հայության ազատագրական պայքարը յուրահատուկ դրսևորում ունեցավ. Թուրքիայի դաշնակից ֆաշիստական Գերմանիայի դեմ ԽՍՀՄ հանրապետություններից պատերազմեց շուրջ 600 հազար հայ, 100 հազարից ավելի սփյուռքահայեր մարտնչեցին

անգլո-ամերիկյան զորքերի կազմում: 110 հայորդիներ արժանացան ԽՍՀՄ հերոսի բարձրագույն կոչման, 65-ը դարձան զեներալներ, 4-ը՝ մարշալներ (մարաշախտ), մեկը՝ ծովակալ:

Խորհրդային Միության գոյության վերջին տարիներին ծավալվեց հայ ազատամարտի ամենահզոր ու հուժկու շարժումներից մեկը՝ Արցախյան պայքարը, որն ավարտվեց երկրամասի ազատագրումով և այնտեղ հայկական պետության՝ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության հռչակումով ու հինավուրց հայկական հողերի ազատագրումով:

Արցախի պետականության պահպանման, ամրապնդման ու միջազգային ճանաչման համար պայքարն այսօր համայն հայության կենսական խնդիրներից է: Այդ աննախադեպ հաջողությունը հուշում է, որ համառ ու անդադրում պայքարն ի վերջո տալիս է իր ցանկալի պտուղները և սերունդներին տրամադրում նաև մեր բռնագավթված հայրենիքի մյուս հատվածի՝ Էրզիր-Արևմտյան Հայաստանի ազատագրության գործին: Այնպես որ, հարատև պայքարը շարունակվում է...

ՌՌԻԲԵՆ ՍԱՀԱԿՅԱՆ
պատմական գիտությունների դոկտոր,
ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի
նոր պատմության բաժնի վարիչ

ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ԿՌԻՎՆԵՐԸ 1915 թ.

Երիտթուրքական «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությունն անցնելով իշխանության գլուխ, ամրագրեց պանթուրքիզմի ազգայնամուղ քաղաքականությունը: Այն ուղղված էր կայսրության ազգային փոքրամասնությունների, առաջին հերթին՝ հայերի դեմ: Հայաստանը և հայերը խոչընդոտ էին հանդիսանում «Մեծ Թուրան» երևակայական պետության ստեղծման համար: Երիտթուրքերը ցանկանում էին զավթել Անդրկովկասը, Հյուսիսային Կովկասը, Ղրիմը, Պոլովոժին, Միջին Ասիան և այն տարածքները, որտեղ բնակվում էին թյուրքալեզու ժողովուրդները: Միաժամանակ վերացվելու էր Հայկական հարցը, որն օգտագործվում էր մեծ տերությունների կողմից Օսմանյան կայսրության ներքին գործերին միջամտելու համար:

Օգտագործելով պատերազմական իրադրությունը, երիտթուրքերը հնարավորություն էին ստանում իրականացնել օսմանահպատակ հայերի ոչնչացումը: Միաժամանակ իշխանությունները հնարավորություն էին ստանում տիրել հայերի ունեցվածքին, վերացնելով իրենց համար անցանկալի տնտեսական մրցակիցներին:

Օսմանահպատակ հայերի ոչնչացման ծրագրի հեղինակներն ու իրագործողներն էին՝ ներքին գործերի նախարար և մեծ վեզիր (1917-1918 թթ.) Թալեաթ փաշան, ռազմական նախարար Էնվեր փաշան, ծովային նախարար և Պաղեստինյան Ճակատի հրամանատար Ջեմալ փաշան, ֆինանսների նախարար Ջավիդ բեյը, երիտթուրքական կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամներ, մասնագիտությամբ բժիշկներ, Բեհաէդդին Շաքիր բեյը և Նազըմ բեյերն ու ուրիշները:

Միաժամանակ Օսմանյան կառավարությունը փորձում էր սիրաշահել կայսրության ազգային փոքրամասնություններին, աշխատելով օգտագործել նրանց ուժերն ու հնարավորություններն առաջիկա պատերազմում: Այսպես, երբ 1914 թ. հուլիսի կեսերին Կարինում (Էրզրում) ՀՅԴ-ն VIII ընդհանուր ժողովը որոշեց. «Պատերազմի պարագային, յուրաքանչյուր պետության քաղաքացի պետք է կատարե իր պարտականությունները՝ իր պետության նկատմամբ», այնտեղ շտապեցին Բեհաէդդին, Շաքիր և Նաճի բեյերը: Նրանք փորձում են համոզել դաշնակցականներին, որպեսզի վերջիններս դրդեն ապստամբել Կովկասի իրենց հայրենակիցներին: Երիտթուրքական գործիչները, սակայն,

1 Հայերի ցեղասպանությունը ըստ երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթերի: Առաջաբանը, թարգմ. և ծանոթագր. Ա. Հ. Փափազյանի, Եր., 1988, էջ 14-18:

հարկադրված են լինում ձեռնունայն հեռանալ, երբ բանակցություններ վարող Ռոստոմը (Ստեփան Զորյան), Վռամյանը (Օսնիկ Դերձակյան) և Ակնունին (Խաչատուր Մալումյան) վկայակոչում են ժողովի որոշումները²:

1914 թ. հոկտեմբերի սկզբներին ասորիների առաջնորդ Մար-Շիմուն Բենիամինին օսմանյան պաշտոնյաներն առատ խոստումներ տվին այն պայմանով, որ ասորիներն աջակցեն իշխանություններին³:

Հայերի ցեղասպանությունը դյուրացնելու նպատակով, ողջ կայսրությունը բաժանվում է երեք տարածաշրջանների.

1. Կիլիկիա և Սիրիա
2. Արևմտյան Հայաստան
3. Արևմտյան Ասատուլիա

Ինչպես նշում է ռուսաստանցի պատմաբան Դ. Մարտիրոսյանը, ռուս-նասիրողների ուշադրությունից դուրս են մնացել 1914 թ. վերջին և 1915 թ. սկզբին Բաթումի նահանգում տեղի ունեցած իրադարձությունները: Պատմաբանի համոզմամբ, վերջին հարյուր տարվա ընթացքում, բացի որոշ առանձին, հատվածաբար տեղեկություններից, որոնք կարելի է գտնել ռուս-թուրքական ռազմաճակատում մարտական գործողությունների մասնակիցներ գեներալներ Ե. Մալովսկու և Ն. Կորսունի աշխատություններում, հիմնա-կանում այս ուղղությամբ չեն կատարվել հետազոտություններ⁴: Դ. Մարտիրոսյանի համար տարօրինակ է թվում, որ երկու հեղինակներն էլ իրենց աշխատություններում հիշատակում են «աջարական ապստամբության» մասին, սակայն այդ ուղղությամբ որևէ ուսումնասիրություն չեն կատարում պարզաբանելու այդ ապստամբության պատճառները և հետևանքները քրիստոնյա ժողովուրդների, գլխավորապես հայերի համար⁵:

Պատմաբանի համոզմամբ, Բաթումի նահանգում տեղի ունեցած իրադարձություններն ուղղակիորեն առնչվում են Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին իրականացված հայոց ցեղասպանության հետ: Խոռվարարները հայերի նկատմամբ իրականացրել են աննկարագրելի դաժանություններ, որոնք ուղեկցվել են բնակչության թալանով, կողոպուտով, սպանություններով, բռնի մահմեղականացմամբ և առևանգմամբ:

Միաժամանակ, օսմանյան իշխանությունները պատերազմական կարիքների պատրվակի ներքո, բռնագրավում էին հայերի ունեցվածքը: Ամերիկացի միսիոներ Գ. Կնապի (G. Knapp) վկայությամբ՝ «Զորահավաքի ընթացքում, աշնանը և ձմռանը (1914-1915 թթ. – Ռ.Ս.) հայերն անողաքաբար թալանվեցին...

² Նման որոշումն Ուխտատն Զեքիյի կողմից հետևյալ կերպ է որակում. «Հայերը նախընտրեցին թշնամի երկու բանակներում մեջ ծառայելով եղբայրասպան կոիվ մղել, քան դավաճանել թուրք և ռուս քաղաքացիի իրենց պարտականությանը», տե՛ս Տասնապետեան Հ., Շ. Յ. Դաշնակցութիւնը իր կազմութիւնն միջև Ժ. Ընդ. Ժողովը (1890-1924), Աթէք, 1988, էջ 108:

³ Саргизов Л. М., Ассирийцы стран Ближнего и Среднего Востока. Первая четверть Х Х века, Ереван, 1979, с. 26.

⁴ Տե՛ս Մարտիրոսյան Դ., Трагедия батумских армян: просто “резня” или предвестник армянского геноцида? //Родина, Москва, 2010, N 4, с. 68-71, <http://regnum. ru/news/1236705.html>.

⁵ Նշենք, որ պատերազմի տարիներին, ԿՀԲԸ-ը իր լիազորներին ուղարկում է տարբեր կայրեր հայերի նկատմամբ ռմբակոծությունները արձանագրելու և ողջ մնացած բնակիչների կեցությունը կազմակերպելու, նաև իրավաբանական օգնություն ցույց տալու համար, տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 132, թ. 45-46:

հարուստ մարդիկ սնանկացան ու աղքատ մարդիկ կողպվեցին»⁶:

Կ. Պոլսից աքսորված հայ մտավորականների մեծամասնությունը դաժանորեն սպանվեց տարագրման ճանապարհին: Քչերին հաջողվեց գոյատևել, որոնցից էին՝ նկարիչ Արամ Անտոնյանը, հրատարակիչ Թեոդիկը, երգիծաբան Երվանդ Օտյանը և ուրիշներ: Նշանավոր երգահան և երաժիշտ Կոմիտասը բռնագաղթի ժամանակ ականատես լինելով հայության դժոխային տառապանքներին, կորցրեց բանականությունը:

Հայերի ինքնապաշտպանական մարտերը

Արևմտյան Հայաստանի զանազան վայրերում ինքնապաշտպանական մարտեր մղուեց, ինչպես՝ Վան-Վասպուրականում, Մուշ-Մասունում, Շապին-Գարահիսարում, Մուեռիայում, ֆրնտրեմազում, Ուրֆայում և Տրապիզոնում:

Ֆրնտրեմազի ինքնապաշտպանությունը

Ֆրնտրեմազ հայկական գյուղը գտնվում էր Տավշան լեռան ստորոտին, Բազարեմազ կոչված հովտում, Մարաշից մոտ 23 կմ հարավ-արևմուտք: Գյուղը բաղկացած էր 550 տնից, ուներ 3 հազար բնակիչ, որոնցից 2200 հայ: Ֆրնտրեմազն իր անառիկ դիրքի համար կոչվում էր նաև Փոքր Զեթոն: Այստեղ էին գտնվում 22 գեթոնցիներ՝ Նշան Նորաշխարհյանի և Փանոս Հաճընյանի գլխավորությամբ:

Ֆրնտրեմազի վրա առաջին հարձակումը տեղի է ունենում հուլիսի 6-ին: Հայերը ջախջախում են ռուսիկականական ջոկատը, որը նահանջում է, մարտադաշտում թողնելով 30 հրացան և զգալի քանակությամբ փամփուշտ⁷: Այդ ընդհարումից հետո ֆրնտրեմազ են տեղափոխվում հայկական երկու գյուղերի՝ Տերե-Քեոյի (850 բնակիչ) և Քիշիֆի (450 բնակիչ) հայությունը:

Ֆրնտրեմազի պաշտպանությունը ղեկավարելու համար ստեղծվում է ինքնապաշտպանական մարմին, որի անդամներն էին Մինաս և Խաչիկ Գալայեմյանները, Վարդավար Բեահեայանը, Հովսեփ և Նազարեթ Գոճայանները: Մշակվում է գործողությունների հետագա ծրագիր: Առաջին հերթին ոչնչացվում է հարևան թուրքաբնակ գյուղերի ռազմական հենակետերը: Մարտական ուժերը բաժանվում են երեք մասի: Առաջինը մնում է գյուղում, երկրորդը պետք է հսկեր Ֆրնտրեմազի մատույցները, իսկ երրորդը փորձելու էր անցնել Մարաշ: Վերջին մտադրությունը չի հաջողվում իրականացնել ուժերի անբավարարության պատճառով: Անգն բնակչությանը հանձնարարվում է կառուցել պաշտպանական ամրություններ և փորել խրամատներ:

Հուլիսի 31-ին տեղեկություն է ստացվում, որ Կալիպ բերը, մոտ երեք հազարանոց զորքով շարժվում է Ֆրնտրեմազ:

⁶ Bryce J., The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916, London, 1916, p. 33, տ՝ս նաև Ussher C. D., Knapp G.H., An American Physician in Turkey. A Narratives of Adventures in Peace and War, New York, Boston, 1917, p. 274.

⁷ Ֆրնտրեմազ, Մոնթեվիդեո, 1949, էջ 14, 23:

⁸ Աղամեան Դ. Մ., Կիլիկիան դրոսագներ, ֆրնտրեմազի հերոսամարտը (Յուշատետրես քանի մը էջ), Փարիզ, 1921, էջ 16:

Կովից առաջ պատարագ է մատուցվում, որից հետո համագյուղացիներին է դիմում ուսուցիչ Խաչիկ Գալայճյանը. «...հայ ազգը դարեր ի վեր ամեն օր կը փճանար, բայց այս անգամ անոր գոյութեան սպառնացող վտանգը շատ ավել մեծ է, և մենք՝ այս մարտիրոս ցեղի գավակներս, ուխտած ենք կռվել և մեռնել հոս, մեր հայրենի բունի մեջ: ...ինքնապաշտպանութեան պիտի դիմենք, մենակ ենք և մեզ օգնութեան գալիք ոչ մի հայ մնացեր է: Հայրենիքի անշեջ սերը և ազատութեան վեհ ու նվիրական գաղափարն է, որ մեզ կը հարկադրէ մղել վաղվա օրհասական պայքարը, ճակատամարտը»⁹: Մարտիկները վերջին հրաժեշտն են տալիս մերձավորներին և հարազատներին, գրավում մարտական դիրքերը:

Ֆրնտրճագը բաժանվում է վեց պաշտպանական շրջանների: Հարավ-արևմտյան դիրքերը զբաղեցնում են տերեքեօյցիները՝ Հովհաննես Տեր-Վարդանյանի և Եսայի Քեչյանի գլխավորությամբ: Ֆրնտրճագիները և զեյթունցիների մի մասը դիրքավորվում գյուղի հարավային կողմում: Զեյթունցիների մի խումբ Փանոս Չաքյանի հրամանատարությամբ ամրանում է դպրոցում և եկեղեցու մատույցներում, իսկ Մեսրոպ Չոլագյանի խումբը՝ նրանց միջև: Օսմանյան կանտնավոր բանակի զորամասերին և թուրքական անկանոն ստորաբաժանումներին դիմագրավում էին 500 հայ մարտիկներ, զինված 250 հրացաններով և այլ զենքերով¹⁰:

Ինքնապաշտպանական կռիվներն սկսվում են հուլիսի 31-ին (ըստ Լ. Նորաշխարհյանի՝ հուլիսի 26-ին-Ռ.Օ.): Հիմնական մարտական գործողությունները ծավալվում են օգոստոսի 1-ից: Հակառակորդը հարձակվում է երկու ուղղությամբ՝ արևմտյան և հարավային: Թուրքական հրետանին անընդմեջ ուժեղացնում է հայկական դիրքերը: Մարտի ընթացքում կանայք և երեխաները յուրայիններին մատակարարում էին զինամթերք և ջուր:

Ֆրնտրճագի ինքնապաշտպանության կարևոր տեղամասերից էր Չեշիր-տօր կամ Չարշը-տար լեռան գագաթի վրա գտնվող դիրքը: Այստեղ ամրացել էր 35 մարտիկ՝ Իս. Գալայճյանի հրամանատարությամբ: Գիտակցելով այդ դիրքի նշանակությունը, հակառակորդը հրետանու և գնդացիների ողջ կրակն ուղղում է նրա վրա: Հայ մարտիկները յոթ ժամ դիմագրավում են, սակայն զգալի կորուստները նրանց ստիպում են նահանջել:

Օսմանյան զորքը զարգացնելով հաջողությունը, կարողանում է ինքնապաշտպաններին մեկը մյուսի ետևից դուրս մղել դիրքերից: Մարտիկները և բնակչությունը ամրանում են եկեղեցում և հարակից տներում: Զինվելով բնակչությանը կացիներով, դանակներով և նույնիսկ քարերով, փորձ է արվում ճեղքել օղակումը, սակայն ապարդյուն: Զինվորները և անկանոն ջոկատները ոչ միայն ետ են մղում հայերին, այլև սկսում են բնակչության կոտորածը: Սպանող դադարեցվում է միայն Կալիպ բեյի հրամանով¹¹:

Ջարդարարներին դիմադրություն են ցույց տալիս դպրոցում և եկեղեցում

ամրացած զեյթունցիները: Նրանք ծանր կորուստներ են պատճառում հակառակորդին: Թուրքերը չցանկանալով նոր զոհեր տալ, հրդեհում են շինությունները: Հայ քաջորդիները կրակի բոցերում կնքում են իրենց մահկանացուն: Ի վերջո օգոստոսի 2-ին ավարտվում է Ֆրնտրճագի ինքնապաշտպանությունը: 91 երիտասարդներ գնդակահարվեցին, 100-ից ավելի տղամարդիկ տարվեցին Մարաշ, ուր ողջ-ողջ այրվեցին: Հայերի կորուստը կազմում է 2050 հոգի: Մի խումբ զեյթունցիներ Արամ Չոլագյանի գլխավորությամբ ճեղքում են շրջապատումը և հեռանում Ամանոսի լեռները: Ողջ մնացած բնակչությունը աքսորվեց: 1918 թ. վերջերին միայն 674 հոգի, հիմնականում կանայք և երեխաներ, վերադարձան Ֆրնտրճագ¹²:

1915 թ. նոյեմբերի 8-ին Գերմանիայի ռայխսկանցլեր Բ. Հոլվեգին ուղղված զեկուցագրում Հալեպի գերմանական հյուպատոս Վ. Ռյոսլերը հայտնում է, որ Ֆրնտրճագի հայության դիմադրության հիմնական պատճառը իշխանությունների դաժանություններն էին¹³:

Տրապիզոնի հայության ինքնապաշտպանությունը

Տրապիզոնի և նահանգի ողջ մնացած բնակչությունը, գտնվելով բարոյահոգեբանական ծանր վիճակում, այնուամենայնիվ, իր մեջ ուժ էր գտնում վրեժխնդիր լինել ջարդարարներից և փրկել թուրքերի տներում բռնի պահվող հայ կանանց, աղջիկներին և երեխաներին: Կազմվում է 40 հոգուց բաղկացած խումբ, որը հարձակումներ էր գործում հակառակորդի վրա: 12-ից 15 տարեկան ութ պատանիներ ևս կազմել էին իրենց մարտավումբը, որը ևս շարունակաբար հարձակվում էր թշնամու վրա¹⁴:

1915 թ. հունիսին մի խումբ երիտասարդների պաշտպանության ներքո կոտորածներից փրկված 200-ից ավելի բնակչությունը բարձրանում են Եռմուրայի մոտ գտնվող Ուզդաղի լեռը: Հունիսի 18-ին նրանցից մի քանի հոգի գալիս են Տերեպաշի գյուղը, հավանաբար ուտելիք հայթայթելու համար, ընկնում են թուրք ժանդարմների կողմից կազմակերպած դարանք: Սկսվում է փոխհրաձգություն, որի ժամանակ հայերը որևէ կորուստ չեն կրում: Նրանց հաջողվում է մարտի ժամանակ սպանել երկու ժանդարմի և նահանջել:

Տեղեկանալով Ուզդաղի լեռան ապաստանած հայերի մասին, իշխանություններն այնտեղ են ուղարկում ժանդարմական մեկ վաշտ: Հունիսի 19-ին տեղի է ունենում առաջին ընդհարումը: Հայկական կողմը ունենում է երեք, իսկ ժանդարմները 60 սպանված և վիրավոր: Սակայն ուժերն անհավասար էին: Որոշվում է մթության քողի ներքո հեռանալ լեռից և ցրվել տարբեր ուղղություններով¹⁵: Դա, հավանաբար արվում է, որպեսզի շփոթմունքի մեջ գցի ժանդարմներին և հնարավորություն տալ մարդկանց փրկվել:

Տրապիզոնի հայերը նույնիսկ կարողանում են աջակցել ռուսական հրամանատարությանը թուրքական զորքերի դեմ մղվող մարտական գործողու-

⁹ Ֆրնտրճագ, էջ 53:

¹⁰ Գասպարյան Ռ. Հ., նշվ. աշխ., էջ 142: Նորաշխարհյան Լ., Զեյթունը 1914-1921 թթ., (Հուշեր), պատ. խմբ.՝ Հ. Մ. Պողոսյան, Երևան, 1984 էջ 64: Պողոսյան Հ. Մ., Ֆրնտրճագի 1915 թվականի ինքնապաշտպանական կռիվները, «Սովետական մանկավարժ», 1988, N 6, էջ 38: Պալյան Ն., Ֆրնտրճագի հերոսական դիմադրությունը, «Հայրենիք», Բոստոն, 1938 մայիս, էջ 72:

¹¹ Ֆրնտրճագ, էջ 64:

¹² Աղամյան Դ. Մ., նշվ. աշխ., էջ 34-37:

¹³ Армянский вопрос и геноцид армян в Турции, С. 261.

¹⁴ ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի արխիվ, Լեռյի անձնական ֆոնդ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 225, թ. 8:

¹⁵ ՀԱԱ, ֆ. 150, ց. 1, գ. 34, թ. 3 և շրջ.: Սարգսյան Հասմիկ, Տրապիզոնի նահանգի հայության ինքնապաշտպանության պատմությունից, «Ձայն համշենական», Երևան, 2012, N 1-2:

թյուններում: Նրանք, լինելով տեղացիներ, լավ գիտեին նահանգը և հաճախ կատարում էին հետախուզական բնույթի առաջադրանքներ:

Տրապիզոնցի հայության կազմակերպած դիմադրության մասին հետաքրքիր տեղեկություններ են պահպանվել 1915 թ. դեկտեմբերի 20-ին, Տրապիզոնի նահանգից ուղարկված նամակում: Նրանում անանուն երիտասարդը հաղորդում է տեղահանությունից փրկված հայերի կազմակերպած դիմադրության մասին: Շանայի շրջանում մոտ 300-ից 500 հայեր, որոնց զգալի մասը կանայք ու աղջիկներ էին, ապաստանում են շրջակա անտառներում: Տեղեկանալով այդ մասին, իշխանությունները քաղաքացիական բնակչության դեմ ուղարկում են ժանդարմական ստորաբաժանում: Հայերը կազմակերպված դիմադրություն են ցույց տալիս: Սակայն, ժանդարմները, չնայած կորուստներին, շարունակում են համառորեն գրոհել, սակայն նրանց բոլոր հարձակումները ետ մղվում: Հայերի մոտ զգացվում է ռազմամթերքի և պակասը: Ինչպես նշում է նամակագիրը. «15-20 հոգին կարգին գէնք ունին, մնացածները անգէն են, արդէն գրեթէ բոլորը գիտացինք են ու խեղճուկրակ»¹⁶:

Անհայտ նամակագիրը նշում է իրենց օգնող վրացու և հույների մասին: Հայերն օգնության խնդրանքով դիմում են նահանգում բնակվող մի քանի եվրոպացիներին, որոնք միայն մի փոքր գումար են ուղարկում: Դրամը հնարավորություն կտար կանանց ու երեխաներին տեղավորել հունական գյուղերում: Բանն այն է, որ «Վերջերս գիտացիք շատ կը դժուարանան, որովհետև հող բաւական տնտեսական տագնապ գոյութիւն ունի. ամէն ոք ինքզինքը կը հոգայ»¹⁷:

Անտառում թաքնվում են մոտ 100 հոգի: Նրանցից տասը չդիմանալով գրկանքներին, վերադառնում են Տրապիզոն և կրոնափոխ են լինում¹⁸:

1915 թ. դեկտեմբերին ռուսական Պրիմորսկյան ջոկատի (Կովկասյան I բանակային կորպուս) զեներալ Վլադիմիր Լյախովը հանձնարարում է մի խումբ հայերի անցնել Տրապիզոն և հետախուզական տեղեկություններ հավաքել հակառակորդի զինուժի, սպառազինության և այլնի մասին¹⁹:

Սամսունի կոտորածներից փրկված վաթսուհի հայեր Տեր Խորեն քահանայի և Աբրահամ Խաչատրյանի գլխավորությամբ ապաստանելով լեռներում մարտեր էին մղում թուրքական կանտոնավոր ստորաբաժանումների հետ: Տեղեկանալով Տրապիզոնի գրավման (1916 թ. ապրիլ) մասին, նրանք կարողանում են կապ հաստատել ռուսական հրամանատարության հետ: Ռուսները նրանց են տալիս են 120 միավոր զենք և 92 տոնակ: Օսմանյան հրամանատարությունը տեղեկանալով հայերի ստացած զենքի և զինամթերքի մասին, նրանց դեմ է ուղարկում 700 զինվորից կազմված ջոկատ: Հակառակորդը հայերին առաջարկվում է հանձնվել, խոստանալով խնայել նրանց, սակայն մերժում ստանալուց հետո, անցնում է հարձակման: Հայերն իրենց ուժերը բաժանում են երեք մասի և կազմակերպում են պաշտպանություն: Աջ պաշտպանական տեղամասի հրամանատարն էր Զիլ Կովհաննեսը, կենտրոնականինը՝ Միքայել Զեյթունյանը, իսկ ձախինը՝ Խաչիկ Կարակեռյանը: Հայերի կազմակերպված

դիմադրությունը հարկադրում է թուրքերին նահանջել²⁰:

Պրիմորսկյան ջոկատի հրամանատարությունը նախաձեռնում է հակառակորդի կուտակված պարենի պաշարների ոչնչացումը: Տեղեկանալով, որ Թերմե գյուղի պահեստներում և համանուն գետի գետաբերանում գտնվող առագաստանավերում կա զգալի քանակությամբ ցորեն, ռուսները որոշում են դրանք ոչնչացնել: Մի խումբ տրապիզոնաբնակ հայ հետախույզներ ափ են հանվում Թերմեի գետաբերանում: Նրանք պարզում են, որ գետում կան 50-ից ավելի առագաստանավեր բեռնված ցորենով: Բացի այդ, Թերմե գյուղում կային ցորենի խոշոր պաշարներ: Նշված ցորենը նախապատրաստվում էր ուղարկել գործող բանակ: 1916 թ. հոկտեմբերի 20-ին ռուսական երեք ականակիր և մեկ բեռնանավ մոտենալով Թերմեի գետաբերանին ափ են իջեցնում 40 աշխարհագորայիններ և տեղացի 150 հայ կամավորների: Նրանց են միանում նաև հայ հետախույզները: Թերմե գյուղը գրոհում են նաև հայկական ուժերը: Նրանք առաջին հերթին կտրում են հեռագրաթելերը և հեռախոսաթելերը: Գրոհի ազդանշանը լինում է նրանց կողմից պարզված դրոշակներ: Դիվերսիոն-հետախուզական ստորաբաժանումը կարողանում է կտրել հակառակորդի պաշտպանությունը և ոչնչացնել Թերմե գյուղի հացահատիկի պահեստները և նույնիսկ 20 առագաստանավ բեռնված ցորենով, բերել Տրապիզոն²¹:

Միսակ Թողաքյանի ուժերի հետ հաշվեհարդար տեսնելու նպատակով Տրապիզոնի նահանգապետ Ջեմալ Ազմի բեյը 2500 զինվորներից և ժանդարմներից կազմված ուժ է ուղարկում: Հակառակորդը հարձակվում է երկու ուղղությամբ՝ Շանա և Տրապիզոնից հարավ-արևմուտք գտնվող մյուս խմբի վրա: Վերջիններս երեքօրյա մարտերից հետո մոտ 30 սպանված տալով նահանջում են: Ազատված ուժերը հակառակորդն ուղղում է Մ. Թողաքյանի ջոկատի վրա: Հայ մարտիկները դիրքեր են գրավում Գալաֆկա սարի վրա²²: Հակառակորդը չկարողանալով հաջողության հասնել, փորձում է հայերին վախեցնել մարտական ինքնաթիռի գրոհով: Վերջինս, հավանաբար, անսարքության կամ օդաչուի անփորձության պատճառով վթարի է ենթարկվում և ընկնում ծովը²³:

Հայերի դիմադրությունը չկարողանալով կտրել, հակառակորդը հրդեհում է անտառը, հուսալով կրակի բոցերի մեջ ոչնչացնել նրանց: Մարտիկները կարողանում են գրեթե առանց կորստի դուրս գալ և փրկել իրենց հետ եղող աղջիկներին: Ինչպես վերիիշում է Մ. Թողաքյանը. «Խումբը մութին մեջ կամաց-կամաց անտառէն կ'ելնէ, ամէն մէկ հայ աղջիկ մը իր կողքին, որպէսզի նեղ պարագային գնդակահար ընէ: Բարեբախտաբար անվնաս դուրս կուզան ու կը հասնին մեզ»²⁴:

Ըստ որոշ տեղեկությունների, Տրապիզոնի նահանգում դիմադրական կոիվները շարունակվում են ընդհուպ մինչև 1918 թ. զինադադարը, ապա նաև քեմալական շարժման տարիներին:

20 ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի արխիվ, Լ»ոյի անձնական ֆոնդ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 225, թ. 12-13:

21 ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի արխիվ, Լ»ոյի ֆոնդ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 225, թ. 14:

22 Թողաք»ան Միսաք, նշվ. աշխ., էջ 241-242:

23 Նույն տ»ղում, էջ 248:

24 Նույն տ»ղում, նշվ. աշխ., էջ 250:

16 <http://arfarchives.org/?p=412>

17 Նույն տեղում:

18 Նույն տեղում:

19 Թողաքյան Մ., Օրերուս հետ, Բ հրատարակություն, Պէրոթ, 1963, էջ 212:

Վան-Վասպուրականի Ինքնապաշտպանությունը՝ Ազատ Հայաստանի Նախաքայլը

Պատմահայր Մովսես Խորենացի իր «Հայոց Պատմություն» Ա. Գիրք, 10-րդ մասին մեջ կը պատմե Հայկ ու Բելի անհաւասար ուժերով բանակներու կռիւի մասին Վանայ Լիճի մօտ:

Եթէ նոյնիսկ մտածենք, թէ Հայկի ու Բելի պատմությունը առասպել մըն է, ան չի դադրիր հայ ժողովուրդի կեանքին հարազատ վկայությունը ըլլալէ: Հայ ժողովուրդի կեանքը, մինչեւ օրերս, ներկայ քառօրեայ Ղարաբաղեան պատերազմը, անհաւասար ուժերու պայքար մը կը ներկայացնէ: Սակայն մինչեւ այսօր ալ, հայը կրցած է գոյատեւել ի գին անհաշի գոհողություններու:

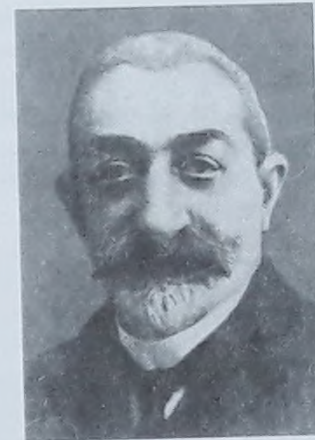
Հայկի եւ Բելի ժամանակէն հազարաւոր տարիներ ետք, 1915 թուականին Վասպուրական ու անոր սիրտը՝ Վան քաղաքը, անգամ մը եւս կը հանդիսանան կռիւի վայր: Հայկի ժառանգորդ Արամ Մանուկեանի գլխաւորութեամբ բոլոր մը հայ քաջեր անգամ մը եւս կ'ելլեն թուրքին դէմ, երբ Վանի նահանգապետ՝ Ճեւտէթ, իրենց կը ներկայանայ Բելի դերով ու մէկ ամսուան անհաւասար կռիւներէ ետք, անգամ մը եւս կը շահին գոյատեւելու իրաւունքը:

Վանը եղած է հայկական զարթոնքի առաջին օրրաններէն մէկը: Այս հանգամանքին մէջ ամենակարեւոր դերը ունեցած է Խրիմեան Հայրիկ, բնիկ Վանեցի: Ան իբրեւ ուսումնաստէնչ երիտասարդ 1850-ական թուականներուն Եւրոպա այցելելու յոյսով Պոլիս կ'երթայ, սակայն անյաջողութեան կ'ենթարկուի: Կ'այցելէ Կիլիկիա, Երուսաղէմ, ապա կը վերադառնայ Վան, ուր կը ձեռնադրուի կուսակցոն քահանայ: 1855-ին կ'անցնի Պոլիս, կը սկսի հրատարակել «Արծուի Վասպուրական»ը: Տարի մը ետք կը վերադառնայ Վան քաղաքի արեւելքը իբրեւ Վարագայ Վանքի վանահայր: 1857-էն ետք, «Արծուի Վասպուրական»ը կը սկսի հրատարակուիլ Վարագայ Վանքի նորակառոյց տպարանին մէջ: Խրիմեան Հայրիկ՝ լուսատրութիւն կը սփռէ եւ հայրենասիրութիւն կը քարոզէ:

Վանահայր Հայրիկ կը դառնայ իսկական սերմնացան: Կը մասնակցի գիւղացիներու դաշտային աշխատանքին, միեւնոյն ժամանակ Վարագայ Վանքի դպրոցը կը վերածէ լուսամտութեան դարբնոցի մը: Հոս յաճախող պատանիներ շուտով կը դառնան Հայրիկի «շունչը» տարածողները:

1878-ին տեղի ունեցած էին Սան Սթեֆանոյի եւ Պերլինի վեհաժողովները: Երկրորդին մէջ Խրիմեան Հայրիկի դերը ծանօթ է: Երբ ձեռնունայն Պոլիս կը վերադառնայ, Հայրիկ կը ձեռնարկէ «Երկաթէ Շերեփ»ի քարոզչութեան: Խրիմեան կ'ընտրուի Վանի առաջնորդ, ուր իր պատրաստած առաջին սերունդին առաքելութիւնը կ'ըլլայ յեղափոխութեան ենթահողին պատրաստութիւնը:

Մկրտիչ Փորթուգալեանի դերը մեծ եղած է 1880-ական թուականներուն, որովհետեւ ան քաղաքական բնոյթ տուած է շարժումներուն հիմնելով առաջին

Մկրտիչ Փորթուգալեան

քաղաքական կազմակերպությունը՝ Արմենական Կուսակցությունը, որուն կը յաջորդէն Հնչակեան եւ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցություն կուսակցությունները:

Վան կը հանդիսանայ Հ.Յ.Դ.-ի Վասպուրական շրջանին Կեդրոնական Կոմիտէի կեդրոնը: Շնորհիւ իր աշխարհագրական դիրքին ու խիտ բնակչութեան, կարեւոր դեր կը խաղայ իբրեւ Պարսկաստանէն փոխադրուող զէնքի ու զինամթերքի պահեստանոց: Այս պատճառով Վան կը մղէ առաջին հերոսամարտը ու ետ կը քշէ իր վրայ արշաւող թուրք եւ քիւրտ խուժանը:

1908 թուականին, Իթթիհատական շարժումին հետեւանք, գահընկէց կ'ըլլայ Սուլթան Համիտ, որ ծանօթ է իբրեւ «կարմիր» սուլթան անունով, յատկապէս հայոց դէմ իր կազմակերպած ջարդերուն համար:

Երբ 1909-ին տեղի կ'ունենայ Կիլիկիոյ ջարդը, պետական երեսփոխաններ եւ կուսակցական ղեկավարներ աշխատանքի կը լծուին ներքին բարենորոգութեան ծրագիրներու իրականացման նպատակով: Հայկական պահանջները կը բախին փակ դռներու: Հայկական հարցը վերամիջազգայնացնելու գաղափարը կը վերածուի համոզումի:

1912-ին պայթած Պալքանեան պատերազմի արդիւնք՝ Օսմանեան կայսրութիւնը հողային կորուստներ կ'ունենայ Արեւմտեան ճակատին վրայ եւ կը ստիպուի ձեռնարկելու ներքին բարենորոգութեանց: Առաջին Աշխարհամարտի նախօրեակին, 1914-ի Փետրուարին, Թուրքիա կ'ընդունի արեւելեան հայկական նահանգները վերածել վարչական երկու շրջաններու, որոնց վարչութիւնը երոպացի կառավարիչներ պիտի ստանձնէին: Հայկական շրջաններու հարաւային նահանգին ընդհանուր կառավարիչ կը նշանակուի հոլանտացի Հոֆ, որ Յուլիսի վերջաւորութեան կը հասնի Վան: Սակայն Օգոստոսին կը պայթի Ա. Համաշխարհային պատերազմը եւ հոլանտացի կառավարիչին կը թելադրուի անմիջապէս հեռանալ թրքական հողերէն:

Թուրքիոյ պատերազմի մասնակցութեամբ, Արեւմտեան Հայաստանի

հայրությունը եւ անշուշտ Վան կը մատնուին դժուարին կացութեան: Թուրքիոյ կառավարութիւնը զօրակոչի կ'ենթարկէ 18-50 տարեկան հայ տղամարդիկ, որպէս բանտոր բանակի ծիրէն ներս:

Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը, 1914-ի իր Կարնոյ ընդհանուր ժողովին որոշած էր չէզոք դիրքի վրայ մնալ եւ վստահեցուցած էր թուրքերուն, թէ հայերը պիտի չդաւաճանեն Օսմանեան հայրենիքին ու իրենց քաղաքացիական պարտականութիւնը պիտի կատարեն:

Արշակ Վոսմեան

Իշխան Նիկոլ Պօղոսեան

Արամ Մանուկեան

Վանի հայութեան դիրքորոշումը կը ճշդուի այս սկզբունքին վրայ եւ ղեկավարութիւնը կ'իյնայ Վանի կուսակցական պատասխանատուներուն վրայ՝ Արամ Մանուկեան, Ա. Վոսմեան եւ Իշխան եռեակով:

Պատերազմի առաջին ամիսը կ'անցնի համեմատաբար խաղաղ: Վանի կառավարիչ Թահսիմ Պէյ, բարեացակամ վերաբերում ցոյց կուտայ հայոց նկատմամբ: Սակայն «բանակի պէտքեր»-ու պատրուակով «հանգանակութիւններ» կը սկսին կատարուելու, նիւթական գումարներ, ձի, սննդեղէնի պաշար, եւայլն: Գիտէրու մէջ այս «հանգանակութիւնները» կը ստանան կողոպուտի եւ աւարի բնոյթ. ընդվզումի ալիքը կը բարձրանայ: Վան հասած տեղեկութիւններու վրայ Ա. Վոսմեան իբրեւ երեսփոխան ղիտողութիւններ կը կատարէ շրջանի պատասխանատուներուն, որոնք կը մնան ապարդիւն:

Պատերազմի պատրուակով ստեղծուած անիշխանական իրավիճակը աւելի կը ծանրանայ, երբ Կովկասեան ճակատին վրայ կ'երեւան հայկական կամաւորական գունդերը:

1915-ի առաջին ամիսներուն ոռոսական բանակի նահանգէն ետք, Վանի կառավարիչ՝ Թահսիմ Պէյ, պաշտօնի բարձրացում կը ստանայ ու կը տեղափոխուի Էրզրում: Անոր տեղ կառավարիչ կը նշանակուի Վանի նախկին կառավարիչի մը՝ Թահիր Փաշայի (որ իր արդարաւիթութեամբ հայերուն մօտ լաւ անուն ձգած էր) որդին՝ Ճեւտէթ: Ան Բաշկալէի շրջանին մէջ ջարդ մը կազմակերպած էր ոռոսական բանակին նահանգէն ետք:

Վանի կառավարիչի պաշտօնը ստանձնելէ ետք Ճեւտէթ կը պահանջէ զինուորական տարիքի եղող բոլոր հայերուն զինուորագրութիւնը: Նոյն ատեն անձնատուր ըլլալու կը հրաւիրէ «դասալիքները» պահանջելով նաեւ, որ հայեր

իրենց մօտ գտնուած ամէն տեսակի զէնքերն ու զինամթերքները յանձնեն կառավարութեան:

Զէնք յանձնելու մասին մտածող չլլար անշուշտ, սակայն դասալիքներու անձնատուութեան եւ զինուորագրումի պարագաները կը ստեղծեն նեղ կացութիւն: Ճեւտէթի կոչին չընդառաջել պիտի նշանակէ ապստամբութիւն ընել, ինչ որ հակասական էր Հ.Յ.Դ. ընդհանուր ժողովի որոշումին: Շաբաթներ տեղող բանակցութիւններէ յետոյ կը յանգին այն եզրակացութեան, թէ պահանջուած 4000 անձերէն փորձի համար պէտք է յանձնել 500 հոգի, նոյնիսկ զանոնք զոհելու գիտակցութեամբ, որպէսզի փրկուի ընդհանուրը:

Ապրիլ 1-ի ժողովին յաջորդ օրերուն լուր կը հասնի Վան, թէ Շատախի (Վանի հարաւ արեւմուտքը) գաւառին Թաղ գիւղին մէջ բախումներ տեղի ունեցած են հայերու եւ թուրք զինուորներու միջեւ:

Ապրիլ 4-ին, Ճեւտէթ խորհրդակցութեան կը հրաւիրէ Վոսմեանը, Արամն ու Իշխանը եւ անոնց կը թելադրէ միջամտել ու վերջ դնել բախումներուն: Ճեւտէթ կը պահանջէ Իշխանէն, որ ինք երթայ Թաղ, քանի ան հեղինակութիւն կը վայելէր այդ շրջանի հայերէն եւ քիւրտերէն:

Իշխան իր հետ կ'առնէ երեք հայ թիկնապահներ, թուրք տասնապետ մը եւ անոր զինուորները ու Վանէն ճամբայ կ'ելլէ դէպի Շատախ: Երեկոյեան կը հասնին Հայոց Ձորի Հիւրճ գիւղը, որ հայ եւ քիւրտ բնակչութիւն ունէր: Կ'իջեւանին քիւրտ բարեկամի մը տունը, մինչ թուրք զինուորները կ'երթան գիշերելու այլ տեղ: Ընթրիքի ընթացքին, յանկարծ ներս կը խուժեն տասնեակ մը թուրք եւ քիւրտ դաւադիրներ եւ հրացանագար կ'ընեն Իշխանին եւ իր ընկերներուն:

Ճեւտէթի ծրագրին առաջին հանգրուանը յաջողութեամբ աւարտած էր:

Յաջորդ առաւօտուն, Ճեւտէթ նահանգապետարան կը հրաւիրէ Վոսմեանը «ստիպողական հարցի մը շուրջ խորհրդակցելու նպատակով»: Նոյն ատեն ոստիկաններ կը դրկէ նաեւ Արամի մօտ, զայն եւս իր մօտ հրաւիրելու համար: Վոսմեան եւ Արամ նախապէս համաձայնած էին որեւէ ատեն միասնաբար չերթալ Ճեւտէթի մօտ: Սակայն դէպքերը այնքան արագ կ'ընթանան, որ Վոսմեան հազիւ երկտող մը կրնայ ձգել Արամի ուղղուած:

Վոսմեան, Ճեւտէթի մօտ քաղաքավար կերպով «վար կը դրուի»: Ճեւտէթ կը յայտնէ, թէ Պոլիսէն ստացուած հեռագրի մը համաձայն, ստիպուած է Վոսմեանը «յատուկ» հսկողութեան տակ Տրապիզոն եւ անկէ Պոլիս ուղարկել:

Կէսօրուայ մօտ միայն Արամ կ'իմանայ Ճեւտէթի հրաւերը ու Այգեստանէն ճամբայ կ'ելլէ դէպի Վան: Սակայն ճամբան կը լսէ Վոսմեանի ձերբակալութիւնը եւ Իշխանի սպանութիւնը: Նոյն օրը կը լսէ նաեւ, որ պաշտօնական աղբիւրներէ հրահանգ եկած է Ապրիլ 6-ին ձեռնարկելու հայոց ընդհանուր կոտորածի մը:

Արամ Մանուկեան կը լծուի Ճեւտէթի հետ բանակցութեան, զոր կը վարէ Վանի իտալացի հիւպատոսը՝ Սփորտինի: Այս բանակցութիւններուն նպատակն էր ազատ արձակել Վոսմեանը եւ յետաձգել բախումները, որպէսզի կարելի ըլլայ «փրկել մեծամասնութիւնը»:

Վոսմեանի ազատ արձակումը չի յաջողիր, որովհետեւ Ճեւտէթ կը յայտնէ թէ «հարցը իրմէ բարձր է, հրահանգը Պոլիսէն է»: Վոսմեանը նոյն գիշեր իսկ 200

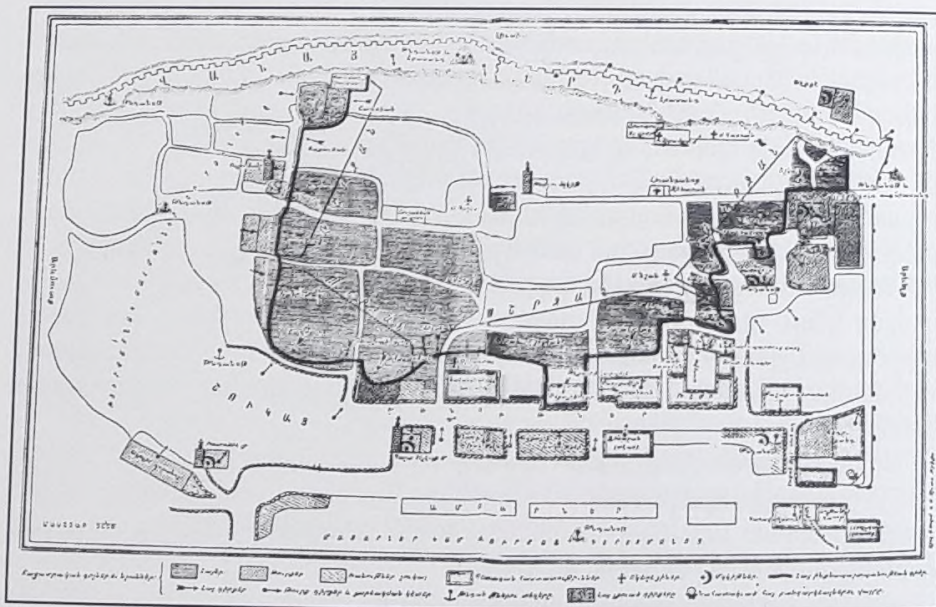
թուրք զինուորներու հսկողութեան տակ ճամբայ կը հանուի դէպի Տրապիզոն:
Կը մնայ երկորդ աշխատանքը՝ ինքնապաշտպանութեան կազմակերպումը:

Աշխարհագրական եւ կազմակերպչական իմաստով, Վան բաժնուած էր գլխատըր երկու շրջաններու: Վանայ ծովու ափին, պատմական բերդի հարաւային ստորոտը կը գտնուէր պարսպապատ բուն քաղաքը, ծանօթ՝ Վան-Քաղաքամէջ անունով: Հոս կը գտնուէին կառավարութեան կարեւոր կեդրոնները, դրամատոնները, եայլն: Բնակչութիւնը կը բաղկանար շուրջ 2500 հայերէ ու 1200 թուրքերէ: Հայկական թաղերը կը գտնուէին բերդին հարաւարեմտեան ստորոտը ու կ'երկարէին մինչեւ պետական շէնքերն ու փողոցը:

Քաղաքամէջի արեւելեան պարիսպէն դէպի արեւելք կը տարածուէր նշանաւոր Այգեստանը, աւելի բազմամարդ ու շատ աւելի ընդարձակ: Հոս տունները կառուցուած էին այգիներու, պարտէզներու եւ ծառաստաններու շրջանի մը մէջ: Այգեստանի հայոց թիւը 25000 էր: Արեւելեան շրջանը զուտ հայաբնակ էր, իսկ Քաղաքամէջի եւ հայկական շրջանին միջեւ կը տարածուէին թրքական թաղերը, ուր կային նաեւ որոշ թիւով հայ ընտանիքներ:

Քաղաքամէջի հայկական թաղերը ամբողջովին պաշարուած էին թրքական թաղամասերով եւ զօրքերով: Այգեստան պաշարուած էր երեք կողմէ: Ազատ էր միայն արեւելքը, դէպի Վարազ, Շուշանց եւ շրջակայ գիւղերը տանող ճամբան:

Քաղաքամէջն ու Այգեստանը Ապրիլ 6-էն ետք ամբողջովին խզուելով իրարմէ՝ դէմ յանդիման մնացին 6000 թուրք բանակայիններու, որոնց տրամադրութեան տակ էր 12 թնդանօթներ: Կար նաեւ թուրք եւ քիւրտ խուժանը, որ զինուած էր հրացաններով եւ կողոպուտի պիտորժակով:

Վանի ինքնապաշտպանութեան յատակագիծ

Վան Քաղաքամէջի Հ. Յ. Դաշնակցութեան Զինուորական Մարմնի Կազմ

Ապրիլ 5-ին, Արամ Մանուկեան ժողովի մը կը հրաւիրէ երեք կուսակցութիւններու Այգեստանի ղեկավարները եւ կը ձեռնարկէ ինքնապաշտպանութեան աշխատանքներուն:

Առաջին առիթով կը կազմուի Զինուորական Մարմին մը, որուն մաս կը կազմեն փորձառու եւ ֆետայական կոիւններու մէջ նշանաւոր եղած հայդուկներ՝ Կայծակ Առաքել (Դաշնակցական), Պուկարացի Գրիգոր (Դաշնակցական) եւ Արմենակ Եկարեան (նախկին Արմենական եւ այժմ Ռամկավար):

Այս մարմինը կը պատրաստէ ինքնապաշտպանութեան յատակագիծը: Այգեստանի սահմանագիծը կը բաժնուի եօթը շրջաններու ու կը նշանակուին շրջանապետներ: Ապա կը ճշդուին 73 դիրքեր ու կը նշանակուին դիրքապետներ: Զինուորական ուժը, որ կը բաղկանար 1053 զինուորներէ, կը բաժնուի այս դիրքերուն վրայ:

Զինուորական Մարմնին իբրեւ օգնական կը ստեղծուի տեղեկատու մարմին մը, որ ունէր 500 հրացան՝ 75000 փամփուշտով, 550 ատրճանակ՝ 39000 փամփուշտով, նաեւ որոշ քանակութեամբ վառօդ եւ քանի մը ռումբ:

Ապրիլ 6-ը կ'ըլլայ անդուլ աշխատանքի օր: Կ'ամրացուին դիրքերը, միւս կողմէ ալ բանակցութիւնները կը շարունակուին Ճեւտէթի հետ, որ անդրդուելի կը մնայ եւ կ'ընէ «Եթէ մինչեւ 24 ժամ դասալիքները, զինուորագրեալները եւ զէնքերը չյանձնուին, քաղաքին մէջ քար-քարի վրայ պիտի չձգեն»: Ան կը ջանայ նաեւ Ամերիկեան եւ Գերմանական շէնքերուն մէջ պահակներ գետեղելով արեւելքէն փակել Այգեստանի օդակը. սակայն կը մերժուի:

Ապրիլ 6-ին Զինուորական Մարմինը կը հրատարակէ իր առաջին հաղորդագրութիւնը թելադրելով կարգապահութիւն, բայց մանաւանդ փամփուշտները գործածել խնայողութեամբ:

Ապրիլ 7-ի առաւօտուն, երբ շրջակայ գիւղերէն խումբ մը կիներ եւ մանուկներ հիւսիս-արեւելեան կողմէ Այգեստանին կը մօտենան, կը հանդիպին թուրք զինուորներու յարձակման: Հայկական դիրքերէն երիտասարդներ կը փութան օգնութեան, սակայն հրացանագարկ կ'ըլլան ու կ'իյնան իբրեւ առաջին զոհեր:

Թնդանօթներու տարափին տակ, թուրք զինուորները ամէն կողմէ կը դիմեն յարձակումի, սակայն հայկական դիրքերը կը մնան անդրդուելի:

Ջինտորական Մարմինն ու անոր հովանաւորութեան տակ գործող մարմիններուն ներշնչումի եւ եռանդի աղբիւրը կը հանդիսանայ Արամ Մանուկեան:

Բախումները կը շարունակուին ամբողջ Ապրիլ 7-ի օրուան ընթացքին, թէեւ հայերը տուած էին մի քանի զոհ, սակայն դիրքերու շղթան չէր փոխած իր նախկին վիճակը:

Ջինտորական Մարմինը՝ զէնք բաժնող յանձնախումբի կողքին կը կազմէ հայթայթիչ, նպաստաբաշխումի, ոստիկանական, առողջապահական, դատա-

Վանի Վարժապետանոցի Նուագախումբը որ
կը ոգևորէր հայ մարտիկը և կը կատարէր թշնամին

կան յանձնախումբեր եւ ընդհանրապէս տիկիներէ եւ օրիորդներէ կազմուած կարմիր խաչի մարմին մը: Յիշատակելի էր նաեւ Այգեստանի նուագախումբի դերը: Տասնեակ մը պատանիներէ բաղկացած այս նուագախումբը, Մարգար Փախչոյեանի ղեկավարութեամբ, փողով ու թմբուկով կ'անցնի դիրքէ դիրք եւ

Խրամի մէջ դիրք բռնած հայ մարտիկներ

անընդհատ կը հնչեցնէ հայրենասիրական երգեր ինչպէս՝ «Մեր Հայրենիքը», որ հայ մարտիկին կը յիշեցնէ, թէ «Ամենայն տեղ մահը մի է...»

Ապրիլ 7-ի երեկոյեան կռիւները կը մեղմանան, երբ կ'անդրադառնան թէ կարգ մը դիրքեր գետնի հաւասար դարձած են: Զինուորական Մարմինը կը կազմէ ամրաշէններու խումբեր վերակառուցելու համար քանդուած դիրքերը: Ամրաշէններու պարտականութիւն կը տրուի նաեւ ապահով «ճամբաներ» քանալ, հայ գիւղացիներ կը սկսին խրամներ փորել:

Ապրիլ 8-ի առաւօտուն կռիւները կը վերսկսին: Հայոց համար վտանգաւոր դիրքերէն մէկն էր երկարկանի անգլիական հիպատոսարանը, արեւմտեան ճակատին վրայ, ուրկէ յարձակումներ կ'ըլլար հայկական դիրքերուն վրայ:

Թուրք բանակէն գրաւուած թնդանօթ

Այս շէնքին չեզոքացումը կը վստահուի Պուլկարացի Գրիգորին, որ քանի մը ամրաշէն բանտորներու հետ կրակի կու տայ շէնքը:

Հիւսիսային ճակատն ալ ունէր իր պատուհասը, հայկական դիրքերէն միայն 70 ուռք հետաւորութեան վրայ կը գտնուէր Մահմուտ Աղայի զօրանոցը, որուն մէջ հաստատուած էին քանի մը հարիւր թուրք զինուորներ: Դարձեալ Պուլկարացի Գրիգոր գործի կը լծուի: Քանի մը ամրաշէններու հետ 70 ուռք երկարութեամբ ստորերկրեայ անցք մը կը փորեն, մէջը ռումբ մը կը գետնէն: Սակայն ականը պէտք եղածէն աւելի խորը դրուած ըլլալով ռումբի պայթումը իր ազդեցութիւնը չունենար: Աւելի վերջ կը տեսնուի հրդեհի բոցեր: Ռումբի պայթումը կայծեր ձգած էր զօրանոցի յարդանոցին մէջ եւ հրդեհը տարածուած: Մահմուտ Աղայի զօրանոցը կը միսար արեւածագին:

Կռիւները կը շարունակուին նոյն թափով մինչեւ Ապրիլ 16: Զինուորական Մարմինը տեղեկութիւններ կը փոխանցէ դիրքերու մասին, մարտական գետնի վրայ ինքնապաշտպանութեան շղթան կը մնայ անուր:

Ինքնապաշտպանութեան մասնակցող անչափահաս պատանիներ

Զինուորական Մարմինը կը ձեռնարկէ փամփուշտի պատրաստութեան արհեստանոցի մը աշխատանքներուն: Գործի կը լծուին վանեցի արհեստաւորներն ու ոսկերիչները, որոնք պարպուած փամփուշտները պահեստի կապարով լեցնելով, օրական մինչեւ 2000 փամփուշտ կը պատրաստեն հայ մարտիկին համար: Նոյն ատեն կը հիմնեն վառօդի պատրաստութեան երկու արհեստանոցներ, ինչպէս նաեւ զէնքի նորոգութեանց արհեստանոց մը: Այս աշխատանքներուն մէջ կ'օգտագործուին թշնամիին կողմէ արձակուած եւ չպայթած ռումբերուն վառօդը, իսկ մանուկներ ու պատանիներ կը լծուին պարտէզներու եւ դիրքերու մօտակայ վայրերուն մէջ ինկած կապարները հաւաքելու աշխատանքին:

Շուրջ 10000 գաղթականներ կ'ապաստանին Այգեստան ստեղծելով սննդեղէնի դժուարութիւն:

Ապրիլ 21-ը հայոց համար կ'ըլլայ ամենէն օրհասական ու վճռական օրը: Առաւօտուն թուրք թնդանօթները քար ու քանդ կ'ընեն հայկական բոլոր

դիրքերում ամրությունները: Ռումբերը կ'ուղղուին դիրքերին ներս, քաղաքի բոլոր կարեւոր շրջանները: Քանի մը ժամուան ընթացքին արձակուած ումբերուն թիւը կ'անցնի 500: Յանկարծ թնդանօթաձգութիւնը կը մեղմանայ ու կանոնաւոր բանակը, խուժանին ու հրոսակներուն ընկերակցութեամբ, կ'անցնի ընդհանուր յարձակողականի:

Այգեստանի ինքնապաշտպանութեան ոգին՝ Արամ Մանուկեան, տասնեակ մը քաջերու հետ կ'անցնի դիրքէ դիրք օգնութեան կը հասնի ու կը խանդավառ գինուորները, ոգի ու եռանդ ներշնչելով: Թուրքերու կողմէ գրաւուած դիրքեր ձեռքէ ձեռք կը խլուին, սակայն ինքնապաշտպանութեան շղթան ոչ մէկ տեղ կը քանդուի:

Այս անգամ Ճեւտէթ կը դիմէ այլ միջոցի մը՝ հայերը սովի մատնել: Թուրք գինուորներու առաջնորդութեամբ Այգեստան կը բերուին եւ հայկական դիրքերու դիմաց կը ձգուին հարաւային (Շատախի, Հայոց Ձորի) գիւղերէն գաղթական դարձած հայ կիներ եւ մանուկներ, որոնք սովահար եւ քայքայուած առողջութեամբ ինկած էին Այգեստանի մօտակայ շրջանները: Համաճարակներ ծայր կու տան:

Գաղթականներու ալիքը անելի կը ծաւալի Ապրիլ 25-էն ետք: Շուրջ 20 օրերու անհաւասար կռիւներէ ետք, թուրքերը ի վերջոյ կը գրաւեն Վարազն ու Շուշանցը: Այսպէսով Այգեստանի պաշարման օղակը կ'ամբողջանայ:

Ապրիլ 28-ը կ'ըլլայ թրքական ընդհանուր յարձակողականին վճռական օրը: Սակայն կռիւները կը մեղմանան Ապրիլ 29-ին, քանի թուրքերը իմացած էին, որ ռուսական բանակը եւ հայ կամաւորական յառաջապահ գունդերը կ'ուղղուին դէպի Վան: Անկանոն փախուստը ծայր կ'առնէ Ապրիլ 29-ին, սակայն Այգեստանի պաշարման օղակը կը մնայ սեղմ:

Քաղաքամէջը կարեւոր շրջան էր թէ՛ հայերուն եւ թէ՛ թուրքերուն համար: Հոն կը գտնուէին հայոց առաջնորդարանը, վարժարանները, շուկաներն ու արհեստանոցները: Հոն էին քաղաքապետարանի շէնքը, կեդրոնական բանտը, դատարանը, ռէժիի շէնքը, Օսմանեան դարամատունը, զէնքի պահեստանոցը, ցորենի եւ ալիւրի բանակի մթերանոցը, փոսթ-հեռագրատունը, եայլն:

Վանի բերդին վրայ կար գօրանոց մը եւ զինամթերքի պահեստանոցներ: Հայկական թաղերու հարաւ-արեւմտեան սահմանէն քիչ անդին կը գտնուէր Ագիզիէի գօրանոցը:

Ապրիլ 4-էն մինչեւ Այգեստանի կռիւներուն սկզբնաւորութիւնը, թեւ յարաբերութիւնները խզուած էին հայկական երկու շրջաններու միջեւ, Քաղաքամէջի հայութիւնը իր կարգին կը լծուէր ինքնապաշտպանութեան: Հայոց առաջնորդական տեղապահը՝ Եզնիկ Ծ. Վրդ. Ներկարարեան անձամբ կ'երթայ նահանգապետ Ճեւտէթի մօտ եւ լուսաբանութիւններ կը պահանջէ Իշխանի սպանութեան, Վոսմեանի ձերբակալութեան եւ շրջակայ գիւղերէն հասած լուրերու մասին:

Ապրիլ 6-ին, Ճեւտէթի տուած իր երկրորդ այցելութեան ընթացքին Եզնիկ Վրդ. կ'ընդունուի թշնամական վերաբերմունքով – Ճեւտէթ կ'ըսէ «Մեր որդի շուրջ անդառնալի է. այս երկիրը կամ հայերուն պիտի մնայ, կամ՝ մեզի»:

Եզնիկ Վրդ. Ճեւտէթի այս տրամադրութիւնը կը փոխանցէ քաղաքամէջի

Հ.Յ.Դ. Կոմիտէի անդամներուն, որոնք կը պատրաստուէին ինքնապաշտպանութեան աշխատանքներուն:

Քաղաքամէջի ինքնապաշտպանութիւնը կը վստահուի եօթը հոգիներէ բաղկացած Զինուորական Մարմնի մը: Այս մարմնին մաս կը կազմեն Լեւոն Գալմեան, Միհրան Թորոմանեան, Դաւիթ Սարգիսեան, Հայկակ Կոտայեան, Միհրդատ Միրզախանեան, Յարութիւն Ներկարարեան եւ Սարգիս Շահինեան:

Հայկական թաղերու արեւելեան, հարաւային եւ արեւմտեան շրջագիծը կը բաժնուի չորս շրջաններու, կը ճշդուին շուրջ 20 դիրքեր, զէնքերն ու փամփուշտները կը բաժնուին դիրքերուն մէջ:

Ապրիլ 7-ին առաւօտուն, խումբ մը թուրք գինուորներ կը մօտենան հայկական թաղերուն եւ կը փորձեն ինքնապաշտպանութեան գիծը կտրելով թափանցել հայկական թաղերէն ներս: Հայկական դիրքերէ կը թելադրուի անոնց հեռանալ: Զինուորները տեղի չեն տար ու ծայր կու տայ հրացանաձգութեան մը, որ կը տարածուի դիրքէ դիրք:

Զինուորական Մարմնի ծրագրի համաձայն, խումբ մը հայ մարտիկներ անմիջապէս կ'անցնին յարձակողականի, գրաւելու կամ այրելու համար պետական հաստատութիւնները:

Հայ կնոջ մը օգնութեամբ հայ մարտիկները կը գրաւեն «Թեքալիֆ Հարպիէ»ի շէնքը: Յետոյ անոնք կը դիմեն դատարանի շէնքին, որ հայու կալուածն էր: 16 տարեկան հայ պատանի մը կը մօտենայ դատարանի դրան, քարիւղ կը սրսկէ անոր վրայ ու կրակի տալով կը վերադառնայ ընկերներուն մօտ:

Առաջին քանի մը օրերու կռիւներու ընթացքին, կարելի կ'ըլլայ հրդեհել թրքական այլ շէնքեր՝ ինչպէս քաղաքի ոստիկանատունը իր ճակատին ծածանող թրքական դրօշակով միասին:

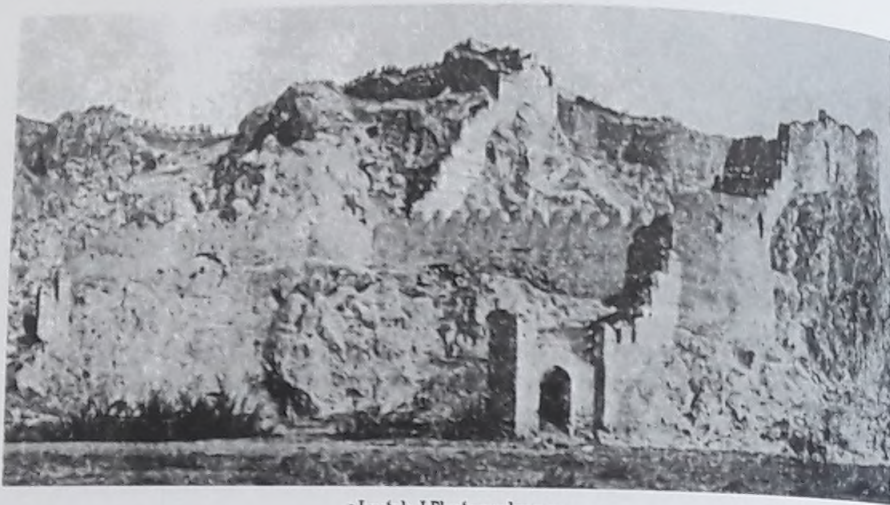
Ապրիլ 10-էն ետք, թրքական յարձակումներն ու ունբակոծումները կը ստանան անելի կտրոնացած ու կանոնաւոր ընթացք:

Ապրիլ 21-ին, երբ Այգեստան իր ամէնէն օրհասական օրերէն մէկը կ'անցնէր, Ճեւտէթ երկու հայ կին կը դրկէ հայոց մօտ ու կ'առաջարկէ բանակցիլ, ըսելով թէ Այգեստան արդէն իսկ ինկած է եւ զինադադարի փոխարէն կը պահանջեն, որ հայեր իրենց բոլոր զէնքերն ու մարտիկները դնեն կառավարութեան տրամադրութեան տակ: Եզնիկ Վրդ. Զինուորական Մարմնին հետ խորհրդակցելու համար մէկ օրուան պայմանաժամ կ'ուզէ: Կը ջանան սուրհանդակ դրկել Այգեստան հասկնալու համար իրական կացութիւնը:

Բախումները ուժգնօրէն կը շարունակուին մինչեւ Ապրիլի վերջաւորութեան, երբ Քաղաքամէջի հայերը, սկսած են հեռանալ քաղաքէն իմանալով որ ռուսական բանակը կը մօտենար Վանին:

Մայիս 3-ը կ'ըլլայ Վանի կռիւներուն վերջին օրը: Թօփրագ Քալէի եւ Հաճի Պէքիի գօրանոցները կ'իյնան հայերու ձեռքը: Քաղաքամէջի մարտիկներն ալ իրենց հերթին կը գրաւեն ու կ'այրեն պետական շէնքերը:

Մայիս 4-ի արեւածագէն առաջ, Այգեստանէն դէպի քաղաք կ'ուղղուին խումբ մը հայ մարտիկներ, որոնք քաղաքի պարիսպներուն առջեւ կը դիմաւորին Քաղաքամէջի իրենց հերոս եղբայրներուն կողմէ: Ողջագործումներէ ու գօտեպընդող ճառերու փոխանակումէն ետք, բոլորը միասին կ'ելլեն Միջնա-

Վանի Միջնաբերդը

բերդի բարձունքը: Եւ ահա Միջնաբերդի գագաթը կը ծածանի հայկական դրօշը:

Մայիս 5-ին հայ կամավորներու առաջին խումբը կը հասնի Վան եւ Այգեստան կը մտնէ գլխաւորութեամբ դաշնակցական Խեչոյի: Վանեցի մարտիկներու կողքին կանգնած է նաեւ նուագախումբը, որպէսզի մասնակից դառնայ յաղթանակի տօնախմբութեան: Հայ կամավորներու ի պատիւ արձակուած թնդանօթներու կարգին է նաեւ Պուլկարացի Գրիգորի շինած մէկ թնդանօթը:

Երեկոյեան Վան կը հասնի Դրօս, կամավորական իր գունդով. իսկ առաւօտուն կը հասնի նաեւ ռուսական զօրաբաժին մը: Վանեցիք առանձինս դիմադրած էին թրքական յարձակումներուն եւ առանց արտաքին օժանդակութեան ետ մղած էին թուրքերը:

Մայիս 7-ին, Վանի հերոսամարտին ոգին ու ղեկավարը՝ Արամ Մանուկեան պաշտօնապէս կը նշանակուի Վանի նահանգապետ, իսկ Վանի նահանգը կը դառնայ ինքնավար շրջան:

Արամ Մանուկեանի հովանաւորութեան տակ կազմակերպուած Վանի նահանգը կը նկատուի անկախ Հայաստանի իսկական կորիզը՝ դէպի անկախութեան նախաքայլ մը:

Արամի կառավարութիւնը դժբախտաբար երկար կեանք չունենար: Իր ծագումէն 70 օրեր ետք, ռազմագիտական հաշիւներու պատճառով, ռուսական բանակը ընդհանուր նահանջի մը կը սկսի պահանջելով Վանի նահանգապետութեան շրջանէն ներս հաստատուած բոլոր հայերուն նահանջել ռուսական բանակի կողքին:

Աւելի քան 200 հազար հայեր, որոնք թրքական ջարդերէ ազատած էին Վանի ինքնապաշտպանութեան հերոսամարտին իբրեւ արդիւնք, Յուլիսի կէսերուն կը բռնեն դէպի Կովկաս գաղթի ճամբան, իրենց ետին ձգելով հերոսական ինքնապաշտպանութեան օրերու անմոռանալի յիշատակը եւ իրենց քննօրանը:

Խրիմեան Հայրիկ

Մկրտիչ Խրիմեան
1820 - 1907

«Ամէն մարդ երկու հայր ունի՝ իրը եւ
Ամենայն Հայոց Հայրիկը».
Տ.Տ. Վազգէն Ա. Կաթողիկոս

Խրիմեան ծնած է Վանի Այգեստան թաղը՝ 1820 Ապրիլ 4-ին: Մանկութեան կը կորսնցնէ հայրը եւ կը մեծնայ իր բարեպաշտ հօրեղբօր՝ Խաչատուրի հսկողութեան տակ: Ան՝ մանուկ Մկրտիչին կը փոխանցէ մեծ սէր, սրտի ազնուականութիւն, կը դաստիարակէ ու կու տայ իր նախնական կրթութիւնը:

Մկրտիչ Խրիմեան կը փափաքէր վարդապետ ըլլալ: Սակայն մօրը կամքին հնազանդելով՝ կ'ամուսնանայ եւ կ'ունենայ աղջիկ մը:

Յետագային կ'անցնի Պարսկաստան, Կովկաս, ապա՝ կը հասնի Պոլիս, ուր Խաչգիդի աղջկանց վարժարանին մէջ ուսուցչութիւն կ'ընէ: Հոս կը կորսնցնէ իր կինն ու աղջիկը: 1850-էն մինչեւ 1953 ուսուցչութիւն կ'ընէ Երուսաղէմի եւ Կիլիկիոյ մէջ:

1854-ին, 34 տարեկանին, Աղթամարի մէջ վարդապետ կը ձեռնադրուի: Երբ կ'ուզէ ժառանգաւորաց վարժարան բանալ, միաբանները կը հեզնեն զինք ու Խրիմեան կը ստիպուի թողուլ Աղթամարը:

Կ'անցի Պոլիս եւ Ս. Խաչ Եկեղեցոյ քարոզիչ կը նշանակուի:

Կը տեղափոխուի Վանի մօտերը՝ Վարազայ Վանք, ու ինչ կը շարունակէ հրատարակել «Արծուի Վասպուրականի»-ն: Վանքին կից կը հիմնէ գիշերօթիկ վարժարան մը:

1862-ին կ'ընտրուի Մուշի առաջնորդ ու կը կարգուի Ս. Կարապետի վանահայր, միաժամանակ մնալով նաեւ Վարազայ Վանքի վանահայրը: Իր տպարանական մամուլը Մուշ կը փոխադրէ, ուր կը սկսի հրատարակել «Արծուի Տարնոյ»:

Տարօսի մէջ իր առաջնորդութեան շրջանին կը սկսին պետական ապօրինի տուրքերու գանձումները: Խրիմեան կը գրէ Պոլիս՝ Պատրիարքարանին, կը բողոքէ տեղական կառավարութեան եւ Էրզրումի կուսակալին: Բոլոր դիմումները անպատասխան կը մնան: Սակայն Խրիմեան չի վիստիր. քանի իրեն վստահուած հայոց ընտանիքն էր, որ անարդարութեան պատճառով կը տառապէր, իր արիւնն էր, որ կ'իրաւագրկուէր: Ձմրան եղանակին կը մեկնի Կարին եւ Կարնոյ առաջնորդին հետ կը յաջողին այդ անարդար տուրքերուն ջնջումի հրամանագիրը ձեռք բերելու, ու կը վերադառնայ Մուշ:

Մուշի ժողովուրդը խոտներամ ու խանդավառ կը դիմաւորէ զինք: Այդ օր ժողովուրդը զինք կ'անուանէ «Հայրիկ» ու Մկրտիչ Խրիմեան կը դառնայ Խրիմեան Հայրիկ:

1868-ին Մկրտիչ Խրիմեան Գեորգ Դ. Կաթողիկոսի կողմէ Տարօսի նահանգին եպիսկոպոս կը ձեռնադրուի: